

ЈЕЛЕНА ЈОВАНОВИЋ КОСТИЋ

ПУКОТИНЕ СМЕХА У *ВРЕМЕНУ СМРТИ* ДОБРИЦЕ ЋОСИЋА И ФРОЈДОВО ТУМАЧЕЊЕ ДОСЕТКЕ

САЖЕТАК: Аналитички фокус у раду је на осветљавању специфичног хумора у Ћосићевом роману *Време смрти*, са тежиштем на Фројдовом тумачењу досетке. Заступљене досетке су ненаметљиве, али имају функцију у превазилажењу свеопштег националног трагизма, ефектне су у погледу карактеризације ликова и призивања „расположења детињства”.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Добрица Ћосић, *Време смрти*, хумор, Фројд, досетка

Време смрти је романескна трилогија Добрице Ћосића (1921–2014) која прати и осветљава судбину српског народа захваћену вртлогом Великог рата. Судбина малог народа коме је у догађају светских размера додељена кључна улога обележена је жртвом епских размера, умирањем и нестајањем. Ћосић је осећао исконску потребу да сачува од заборавља племениту снагу са којом су се наши претходници борили за национални опстанак. „Преузео је тежак задатак да се са трагичношћу српског народа отворено суочи и да изврши својевремену одбрану права српског народа на опис сопствене судбине.”¹ Стварност која је окупирала Добрицу Ћосића била је Србија у епохи модернизационих процеса од краја XIX и током XX века. Стварност која је стално изнова била прожета ратном организацијом живота. Отуда је, како сам Ћосић, изјављује, „мој основни доживљај света и човека трагизам његове судбине.”²

¹ Иван Негришорац, „Корени Добрице Ћосића и стратегије читања”, у: Добрица Ћосић, *Корени*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2004, 294.

² Добрица Ћосић, „Реч аутора”, у: Д. Ћосић, *Корени*, 283.

За Ћосића је доживљај света и човека у њему трагичан. Његов романескни опис то потврђује. *Време смрти* је време страдања, умирања и нестајања једног народа. Први део ратне епопеје *Време смрти* прати почетне реакције европске и српске дипломатије, расположење у војсци и народу. Рат се води, али је однос двеју војски, српске и аустроугарске, неправедно неравноправан. Након три месеца ратовања војвода Радомир Путник ће председнику Владе, Николи Пашићу, дрхтавим гласом рећи „војска нам је пред катастрофом”,³ док ће на ванредној седници Врховне команде и Владе одржане у Ваљеву, непосредно пред његов пад, предложити повлачење војске и предају „судбине Србије у рукама дипломатије”.⁴ Влада одлуку о капитулацији не прихвата. Налази оправдање за наставак рата. „Ако већ морамо бити уништени, онда нам не преостаје друго осим борбе до краја”,⁵ сматра Пашић. Догађаји и расположење утемељени на трагизму међу властодршцима и војсковођама који се преливају и на народ прекинуће увођење новог колективног лика у ток приповедања. Реч је о Ћачком батаљону састављеном од добровољаца, ђака и студената. Присуство омладине, школске и универзитетске, унело је у општераспрострањени трагизам енергију снаге, воље, ведрине и спонтаности какву само младост са собом носи и преноси.

Пукотине смеха

Ћосић Ћачком батаљону посвећује целу четврту од укупно пет глава и велики део последње. У батаљону нарочиту пажњу привлаче поједини студенти београдског универзитета, попут Данила Историје и Боре Пуба, и студенти сорбонског универзитета, попут Ивана Катића и Сташе Винавера. Поред пријатељства које се развило међу њима током двомесечне војне обуке у Скопљу под командом потпуковника Душана Глишића, њих је везивала и жеља за знањем и доказивањем. Спајале су их солидарност, племенитост, духовитост. Пукотине смеха настајале су излагањем њихове перцепције ситуација, догађаја и људи, оплемењене образовањем и културом.

Смех се јавља кроз пукотину коју омогућава језичко средство означено као досетка. Досетки највише прибегавају припадници Ћачког батаљона, млади и оштроумни људи, али не само они. Путем досетке чује се какво је схватање света Владиног опозиционог

³ Добрица Ћосић, *Време смрти. Прерова иде у рай*, књ. I, Лагуна, Београд 2014, 60.

⁴ Исто, 151.

⁵ Исто, 155.

посланика Вукашина Катића, као и народа који има улогу колективног књижевног лика у приповедном току.

Карактер и врсте досетки

Посебну пажњу појму досетке посветио је Сигмунд Фројд у својој студији под насловом *Досетка и њен однос према несвесном*.⁶ Фројд је досетку објаснио из психоаналитичког угла, али је дао и шири одређења: изнео је теоријску дефинисаност досетке и дао њен преглед; пажљиво је класификовао врсте досетки према техникама језичке употребе; класификовао је и тенденциозне досетке и утврдио и истакао њихов значај; одредио је досетку према појмовима комичног и наивног. Ипак, чини се да је Фројд овако танано приступио досетки јер је у процесу сажимања уочио аналогију између процеса технике досетке и процеса рада сна; „нема сумње да [...] имамо исти психички процес који можемо препознати по идентичним остварењима”.⁷

„Рад досетке не стоји на располагању свим људима, а у издашној мери само малом броју људи за које се у похвалном смислу каже да су духовити (да имају духа).”⁸ Рад на духовном бићу за модерног човека неодвојив је од образовања и културе. Образовање и култура дејствују тако што у духовном бићу јачају моћ разума, критичког суда и потискивања. Тако досетка својом техником и тенденцијом нуди помоћ, самим тим и решење, да неке интелектуалне (мисаоне), сексуалне, агресивне, критичке тенденције које нису друштвено или културолошки прихваћене буду изговорене, показане, ослобођене из духовног бића заобилазним путем, путем духовитости.⁹ Тако, заправо, „досетке шапућу: Жеље и прохтеви човекови имају права да се огласе и поред свег строга и безобзирног морала [...]”.¹⁰

Квалитет досетке неодвојив је од начина њеног креирања, од њене технике. Техника досетке формулише се игром речи, али суштински се темељи на игри идеја. Тако Фројд као једну од дефиниција досетке прихвата дефиницију филозофа Куна Фишера: „Досетка је суд који се поиграва.”¹¹ Као важне карактерне црте

⁶ Сигмунд Фројд, *Досетка и њен однос према несвесном*, прев. Томислав Бекић, Одабрана дела Сигмунда Фројда, књ. III, Издавачко предузеће Матице српске, Нови Сад 1979.

⁷ Исто, 28.

⁸ Исто, 144.

⁹ Исто, 138–143.

¹⁰ Исто, 112.

¹¹ Исто, 9.

технике досетке наводе се и духовитост, краткоћа, оштроумност и вештина довођења у везу потпуно супротних представа света.

Досетке које су део приповедне нити првог дела Ћосићевог *Времена смрти* могуће је одредити и систематизовати према Фројдовој класификацији досетки. Фројд је начинио детаљну класификацију и свакој врсти посветио значајну пажњу. Најопштија је подела досетки на техничке и тенденциозне. На досетке без намере/тенденције, безазлене и досетке са намером/тенденцијом, мисаоне. Приликом одређивања техничких досетки Фројд је одступио од постојећих ставова и истакао да техничка досетка јесте безазлена, али да, насупрот дотадашњим уверењима, може „бити веома садржајна”, може „да исказује нешто вредно. Садржина једне досетке, међутим, независна је од досетке и она је садржина мисли која се овде изражава на духовит начин путем посебног уређења”.¹² Тенденциозне досетке је даље поделио на скаредне, агресивне, критичке (циничне) и скептичне досетке. При томе и техничке и тенденциозне досетке показују тежњу да из душевних процеса остваре уживање, а оно се постиже механизмом уштеде психичке енергије. Психичка енергија која се штеди различита је у овим врстама досетки.

Ћосић је досетку учинио једним од омиљених видова лежерније комуникације међу студентима и ђацима. Досетке изговарају Сташа Винавер, Данило Историја и Бора Пуб, а у појединим случајевима изговара је неко из групе. Досетке које изговара неко из групе приписују се колективном лику – Ћачком батаљону. Досетке се изговарају увек у друштву и на местима на којима се учесници осећају растерећено (спаваоница у касарни, кафана, воз). Заједничка одлика досетки је фина техника језичког израза којом се у везу доводе две различите представе света. Разликују се по тенденцији, врсти уштеђене психичке енергије и врсти смеха. Припадају техничким или безазленим досеткама.

Досетка колективног лика Ћачког батаљона језичком и мисаоном игром осветљава општеприхваћени став младих интелектуалаца о војним припремама, а посредно и о рату, као и о онима који најактивније учествују у томе, „милитарцима”: „Сутра ће нам Дон Кихот на 'Голготи' поразбијати јаја.”¹³

Нарочито вешто досетком влада Сташа Винавер, вероватно због дарованог му осећаја за лепу реч и продуктољену мисао: „Живело наше озлобођење!”, „Предлажем рузмарини да се наша земља отачбина назове правим именом *ојанџбина*”. На питање неког из групе: „А дисциплина, Сташа?”, одговориће: „*Дисциплина* је вој-

¹² Исто, 93.

¹³ Д. Ћосић, *Време смрти. Прерово иде у рай*, 217.

ничка *врлика* – то јест, врлина”.¹⁴ „Феникс више неће бити птица. *Српски Феникс* имаће лик *ђака*.”¹⁵ На ову Винаверову досетку одговориће Бора Пуб следећом: „Али ја, више волим да сам српски *йеџао* него српски *ђак*.”¹⁶

Када возом пристају на станицу у Лапово, где ће Сташа Ђачки батаљон поделити на два мања, и сутрадан поћи на фронт, знајући да је време њиховог заједништва прошло и да се вероватно виде и поздрављају последњи пут, Данило Историја и Бора Пуб ће на довитљив начин прокоментарисати трагичну истину: „Зар су све наше *йесме оџйеване*? – Јесу. Остало је само *Ојело*”.¹⁷

Техника наведених досетки може се објаснити праћењем Фројдове класификације и тумачења техничких досетки. Основа ових техника је умна способност брзог и ефектног довођења у везу две представе потпуно супротне по садржају и подручју којем припадају. Досетка из Ђачког батаљона грађена је техником двојаког значења (*Дон Кихот*: *књижевни лик* / *йоџуковник Глицић*; *Голгоџа*: *месџо Христовој сџрагања* / *месџо ђе изводе ејзерџир*). У Винаверовим досеткама примењене су технике сажимања с циљем грађења нових речи (*озлобођење*), употреба истог језичког материјала уз лаку језичку модификацију (*оџачбина*/*ојанџбина* и *врлина*/*врлика*) и техника игре речима, двојаког значења с алузијом (*српски Феникс* / *ђак*). Бора Пуб је техником бесмислице показао да је у том историјском тренутку бити петао већа привилегија него бити српски *ђак* (*йеџао*/*ђак*). У досеткама Данила Историје и Боре Пуба примењена је техника двојаког значења с алузијом (*йесме оџйеване* / *крај живоџа*; *Ојело*/*срџи*). Дакле, умно умеће посредовано језичком техником довело је до уживања због уштеде мисаоне енергије. Уживање у духовитости исказано је пристојним, ненаметљивим смехом.

Поред техничких Фројд је у својој студији *Досеџка* и њен однос *йрема несвесном* издвојио и тенденциозне досетке. „Тенденциозна досетка [...] најјасније показује карактер рада досетке – да ослободи уживање уклањањем препрека.”¹⁸ „Разум, критички суд, угњетавање – то су снаге против којих се редом бори.”¹⁹ „Тенденциозна досетка је у стању да ослободи уживање чак и из таквих извора који подлежу потискивању.”²⁰ „Она задржава првобитне изворе

¹⁴ Исто, 216.

¹⁵ Исто, 320.

¹⁶ Исто.

¹⁷ Исто.

¹⁸ С. Фројд, *Досеџка* и њен однос *йрема несвесном*, 138.

¹⁹ Исто, 142.

²⁰ Исто, 138.

уживања у речима а на нивоу шале отвара себи уклањањем препрека нове изворе уживања.”²¹ Тенденциозне досетке Фројд је поделио на скаредне досетке, агресивне, циничке и скептичне. У приповедну нит *Времена смрти* уткани су примери сваке од наведених подврста досетки.

Скаредна досетка или досетка која разголићује тежи да заобиђе скаредност, потребу за „намерно истицање сексуалних чињеница и односа у говору”.²² Њихов циљ је да заобиђе разголићавање сексуалног. За разумевање постојања сексуалних нагона и њиховог разоткривања потребно је објаснити околности у којима се налазе млади људи који изговарају скаредне досетке у *Времену смрти*. Спољашње околности условљавају развитаку субјективних мотива неопходних за настанак тенденциозне досетке.

Завршила се њихова двомесечна обука и додељен им је капларски војни чин. Након ове ноћи одлазе на бојиште са кога се, велика је вероватноћа, неће вратити. Знају да представљају последњу наду у одбрану српске војске од аустроугарске силе. И реч је о јако младим људима који нису стигли да упознају жену ни у ком смислу. Тако близина смрти интензивира сексуални нагон. Досетку ће изговорити колективни лик Ђачки батаљон: „Откад је света и ратова, последње мирнодопске ноћи сви војници јуришају на Венерин брег, на његово подножје, у извор, Торо”.²³ Неколико оваквих досетки изговориће и Данило Историја након што није успео да финим завођењем освоји једну „даму” последње ноћи ван ратног вихора: „Недра ти нису патријаршија, мајку им божју.”²⁴ „Дај ми је. Није ти престоница, бога ти божјег. Није ти Шумадија, забога, жено.” На недоступност жене постаће агресивнији: „Дај ми је, није манастир Грачаница, није Жича!”²⁵

Техника ових досетки базира се на алузији и заобилазним путем подсећа се на нешто познато. У првој наведеној досетки присутна је фина алузија, у другој груба. Разлог томе налази се у веселом расположењу Данила Историје које је подстакнуто простором у коме се налази, кафаном, и онога што тамо конзумира, алкохолом. Фројд је схватања да „промена расположења је највреднија ствар коју алкохол може да пружи човеку [...]. Ведро расположење [...] умањује снаге кочења, критику, и тиме опет постају приступачни извори уживања, на којем је лежао терет притиска”.²⁶ Весело рас-

²¹ Исто, 142.

²² Исто, 99.

²³ Д. Ћосић, *Време смрти. Прерово иде у рай*, 249.

²⁴ Исто, 273.

²⁵ Исто, 267.

²⁶ С. Фројд, *Досетка и њен однос према несвесном*, 131.

положење „самој скаредности не поставља ниједан од формалних захтева који карактеришу досетку”.²⁷ Отуда су досетке Данила Историје технички мање умешне. Међутим, ни њима не недостаје техничке вештине, што се може закључити на основу садржинске и значењске удаљености појмова доведених у везу која представља предуслов успешности досетке. Фројд каже да „у финије образованог друштва [...] скаредност постаје духовита и она се трпи само ако је духовита”,²⁸ што у Даниловим досеткама јесте случај. Уживање у скаредности је постигнуто јер је досетка понудила своју помоћ. Заобилазним путем, путем духовитог језичког израза, отклоњена је препрека коју поставља културолошки притисак и критички ум и ослобођена је сексуална тенденција.

Тенденциозним досеткама припадају и циничне или критичке досетке. Оне су уткане у приповедни свет повлашћеног књижевног лика Вукашина Катића, сина Аћима Катића и оца једног од припадника Ђачког батаљона, сорбонског ђака Ивана Катића. И Вукашин је био париски студент и сам је део „српске интелигенције”. Из тока свести других књижевних ликова сазнаје се да је одувек озбиљан, уздржан и отмен. „Он је једини опозиционар који и паметно збори, а људи му верују.”²⁹ Са већ озбиљним животним искуством иза себе, његов поглед на свет није више наиван, него сумњичав и критичан. „Нарочито повољан случај за тенденциозну досетку ствара се када се намеравања критика побуне усмерава против [...] једне збирне личности дакле, народа.”³⁰ Вукашин ће естетски врло вешто, играјући се речима и смислом, баш као и млади интелектуалци Ђачког батаљона, изнети мисаоно врло дубоке и тачне критичке досетке о српском народу: „Вековним робовима постали први робови”.³¹ „Духовна грандоманија балканске беде.”³² „Народу су, Иване, свадба и сахрана једна поред друге.”³³ „Ратови нас равнају.”³⁴

„У служби циничке и скептичке тенденције, досетка разбија респект пред институцијама и истинама у које је слушалац веровао.”³⁵ Тако је народ као колективни књижевни лик у могућности да помоћу скептичне и критичке досетке изрази сумњу и незадовољство ситуацијом у држави: „Србија плаћа све балканске рачуне.”

²⁷ Исто, 102.

²⁸ Исто.

²⁹ Д. Ћосић, *Време смрти. Прерова иде у рај*, 59.

³⁰ С. Фројд, *Досетка и њен однос према несвесном*, 114.

³¹ Д. Ћосић, *Време смрти. Прерова иде у рај*, 128.

³² Исто, 131.

³³ Исто, 334.

³⁴ Исто, 192.

³⁵ С. Фројд, *Досетка и њен однос према несвесном*, 137.

„Сад судбина Србије од мишева зависи.” „Мишеви ће прегрести конопче за које се ухватила Србија.”³⁶

Из приложеног прегледа досетки може се закључити да је досетка заступљена у књижевном свету првог дела *Времена смрти*. Заступљене су готово све врсте досетки које Фројд тумачи у својој студији *Досетка и њен однос према несвесном* и могу се анализирати у кључу његовог тумачења. Након одређивања карактера досетке и њеног прегледа по врстама, треба указати и на њен однос према смеху.

Однос према смеху

„По Фројдовој теорији, смех настаје онда када је психичка енергија која је раније употребљена за ’запоседање одређених психичких путева постала неупотребљива’, тако да може слободно да се испразни”.³⁷ Фројдова теорија смеха показана на досетки као језичком изразу сврстава се у виталистичке теорије или теорије олакшања чији је зачетник Декарт. „Ове теорије објашњавају како смех помаже у олакшању животне напетости, попуштању стега, телесном ослобођењу из напрегнутог стања.”³⁸ С тим у вези, могуће је разумети Ћосићеву бескомпромисну верност досетки као једином језичком средству путем којег су створене пукотине смеха у првом делу *Времена смрти*.

Досетка је језичко средство путем којег се у Ћосићевој ратној епопеји превазилазе појединачни и општи културолошки и критички притисци једнако једноставно и међу млађима и међу старијима, међу образованима и међу необразованима. На почетку овог рада наведено је да рад досетке стоји на располагању малом броју људи за које се каже да су духовити. „’Духовитост’ се овде јавља као нарочита способност, отприлике у степену старе ’душевне способности’, и она се као појава показује као прилично независна од других способности: интелигенције, фантазије, памћења. Код духовитих људи треба, дакле, претпоставити постојање посебних склоности или психичких услова који омогућују или потпомажу духовитост.”³⁹ Чини се да припадници српског народа поседују посебне склоности и психичке услове потребне за стварање духовитости путем досетке. Тиме Ћосић досетку приказује као језичку форму својствену српском националном бићу, а духовитост као

³⁶ Д. Ћосић, *Време смрти. Прерово иде у рай*, 133.

³⁷ Игор Перишић, *Увод у теорије смеха: крајњак преглед теорије смеха од Платона до Проја*, Службени гласник, Београд 2010, 123.

³⁸ Исто, 49.

³⁹ С. Фројд, *Досетка и њен однос према несвесном*, 144.

националну способност да се смешком превазиђу све животне брига и невоље.

Квалитет досетке зависи од степена развоја духовног бића. Финије образована досетка подразумева и финије изграђену духовну структуру. Тако су досетке које изговарају млађи интелектуалци, чланови Ђачког батаљона, и старији, које у првом делу *Времена смрти* представља Вукашин Катић, креиране на један технички игрован и мисаоно богат начин. Ефектне су и одмерене. Примери најуспелијих досетки су Винаверове и Вукашинове досетке. Прве су духовите и ведре, друге мудре и критичке. Увиђајући везу између умних способности и досетке као језичке форме, Ћосић је мајсторски препознао и показао умне способности „српске интелигенције” путем досетке.

Разлику у врсти смеха између „млађих” и „старијих” могуће је објаснити осветљавањем односа досетка–наивно. Наивно је код Фројда одређено као „врста комичног која је најближа досетки”.⁴⁰ Наивно је у вези са „првим корацима” рада досетке. „Игра речима и мислима, мотивисана одређеним ефектима уживања из уштеде, била би, дакле, први предступањ досетке”,⁴¹ сматра Фројд. Ово објашњење произилази из сазнања да се игра речима „јавља у детета када учи да употреби реч и да повезује мисли”.⁴² Дакле, игра речима и мислима датира из периода најранијег детињства. Идући за овим сазнањима, Фројд ће, попут Бергсона, све типове смеха (досетка, комично, хумор) везати за инфантилни тип рада мишљења. „Мисао која у сврху образовања досетке понире у несвесно тражи тамо стари завичај некадашње игре речима. Мишљење се за часак враћа на детињи ниво, како би се опет дочепало детињег извора уживања.”⁴³ Досетке из претходног прегледа могуће је посматрати и из овог угла, нарочито оне које настају међу младим интелектуалцима, студентима и ђацима. Брзина, лакоћа и наивност коју поседују краси управо младе људе још увек неокрњене животном стварношћу. Ђаци и студенти су заправо врло близу периода детињства, који се сматра најрадоснијим у животу сваког човека. Зато њима тако мало треба да смешом успоставе везу са „расположењем детињства” и зато је тај смех по правилима детињства ведар и наиван.

У вези са смешом који се пројављује у првом делу *Времена смрти* важно је напоменути и његов друштвени значај. По Бергсону, „смеху је потребан одјек”,⁴⁴ а Фројд каже да у досетки по-

⁴⁰ Исто, 187.

⁴¹ Исто, 132.

⁴² Исто.

⁴³ Исто, 175.

⁴⁴ Анри Бергсон, *Смех: есеј о значењу комичног*, прев. Срећко Цамоња, Лапис, Београд 1993, 7.

стоји нагон за саопштавањем. Она „захтева једно друго лице коме ће моћи да саопшти свој резултат”.⁴⁵ Претходни преглед досетки показао је да су оне изговаране у присуству слушаоца или читаве групе. Досетке упућене једном слушаоцу су на релацији Винавер – Бора Пуб, Данило Историја – Бора Пуб. Више досетки је изговорено у групи. Групе су том приликом биле стациониране или у касарнској спаваоници, или у кафани, или у возу. За настајање досетки важно је и да онај ко изговара досетку, као и слушаалац или слушаоци, буде у „веселом расположењу”. Већ је објашњено да је младима лако да то расположење постигну јер нису одмакли далеко од „расположења детињства”. Онда када није тако (Данило Историја), и код старијих који представљају народ, колективни књижевни лик, помоћ се тражи у алкохолу. „Ведро расположење, било да је проистекло изнутра или токсички изазвано, умањује снаге кочења, критику, и тиме опет постају приступачни извори уживања, на којим је лежао терет притиска.”⁴⁶

Закључак

Пукотине смеха у књижевној стварности Ћосићеве ратне епопеје начинила је досетка. И чини се да је само она то могла учинити. Неколико је разлога томе. Најпре, заступљене досетке производе духовите смеховне реакције које су пристojне и одмерене и не ометају, не умањују трагизам људског бивствовања у *Времену смрти*, него доприносе његовој узвишености. Затим, досетка се својим процесом рада лепо прилагођава и одговара српском националном бићу, док се духовитост показала као национална способност да се смешком превазиђу све животне бригае и невоље. Такође, уочавањем веза између умних способности и досетки као језичке форме Ћосић је вешто показао умне способности српских интелектуалаца које чине значајан део приповедне свести путем улога повлашћених књижевних ликова. И на крају, досетка призива „расположење детињства”. Од тог расположења Ћосићеви ђаци и студенти нису далеко одмакли и зато је у њиховом кружоку на уснама увек нека духовита мисао.

Мср Јелена З. Јовановић Костић
Универзитет у Нишу
Педагошки факултет у Врању
jelena.z.jovanovic@gmail.com
jelenajk@pfvr.ni.ac.rs

⁴⁵ С. Фројд, *Досетка и њен однос према несвесном*, 148.

⁴⁶ Исто, 131.